

FÖLDRAJZ ÉS FORGALOM

HALMOS KÁROLY

Paul Krugman:

Földrajz és kereskedelem

[Geography and Trade]

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

164 old., 2500 Ft

Paul Robin Krugmant egy ideje a közgazdasági Nobel-emlékérem várományosai között tartják számon. Az idők során már a várománosság maga is ranggá vált. Hogy valóban Nobeldíjas lesz-e, majd elválik. Bírálóinak megoszlik a véleménye, egyesek egészen eredetinek tartják, mások szerint már megszületett, de önmagukban nem kellően méltányolt gondolatokat párosít figyelmet keltő módon.

A nem szakember joggal kérheti, ki is ez a Paul Krugman. 1953-ban született, 1977-ben doktorált az M.I.T.-n (Massachusetts Institute of Technology), a legnevesebb észak-amerikai műegyetemen, azóta tanít (Yale, Stanford, M.I.T.). Mint hivatalos honlapján tudatja,¹ 1982–83 folyamán (tehát Ronald Reagan első ciklusa idején) egy évet töltött gazdasági tanácsadóként a Fehér Házban, s ekkor felnyílt a szeme. Körülbelül 18 könyve és több száz cikke jelent meg. Nagy részük a nemzetközi forgalommal (*international trade*) és pénzügyekkel foglalkozik. A közvélekedéssel meg egyezően – a növekvő hozadékból és a tökéletlen versenyből fakadó következményeket kezelő – „új forgalmi elmélet” (*new trade theory*) egyik megalapítójának tartja magát. 1989 óta törekszik arra, hogy nézeteit közérthető formában is közzétegye – erre szolgált a No free lunch (Nincs ingyen ebéd) rovat a *Fortune* című gazdasági és The dismal science (Baljós tudomány) című rovata a *Slate* kiber-magazinban. Jelenleg hetente kétszer jelentkezik a *New York Times*ban. Mun-

1 ■ (<http://web.mit.edu/krugman/www/>)

2 ■ Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika* (2005). Panem, Bp., 2003.

3 ■ Az apparátus nélküli szöveg egyötöde függelék. Ennek áttekintésétől e bírálóban eltekintek.

4 ■ Pár évvel később már említi az előzményeket, vö. Bernek Ágnes: A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom*, 14 (2000), 4. sz. 87–107. old.

5 ■ Smith Adám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776). Ford. Éber Ernő. Magyar Közgazdasági Társaság, Bp., 1940. 1. könyv, 3. fejezet: A munkamegosztás határait a piac kiterjedése határozza meg.

6 ■ Hume, David: Az ókori népek lélekszámának nagyságáról (1752). In: *David Hume összes esszéi* 2. Atlantisz, Bp., 1992. 139–224., 367–374., 391–393. old.

kasságának egyik értékelője szerint életművét nem könnyű áttekinteni, mert nézetei az éppen aktuális vitákban fejlődnek, és gyakran korábbi önmagával is vitába száll. A láthatólag igen termékeny szerzőnek eddig kevés műve jelent meg magyarul. A legfontosabbnak közülük a Maurice Obstfelddel közösen jegyzett tankönyve² tekinthető.

Az ismertető mű egy újonnan indult, tankönyvként is használható közgazdasági műveket összefogni kívánó, tematikailag változatos sorozat első tagja. A vékony kis kötet tulajdonképpen a szerző háromrészes, a leuveni egyetemen a flamand-belga professzor és államférfi, Gaston Eyskens tiszteletére 1990 októberében megtartott előadás-sorozatának írásos változata.³ Az előadások a közgazdasági folyamatok térbeli elrendeződésének logikáját kívánják bemutatni.

Mielőtt a szerző gondolatait követni kezdem, röviden emlékeztetek három előfutárra, akiket a gazdaságföldrajz, illetve a közgazdaságtan megalapozóinak tartanak – az előadások nem említik őket, jöllehet a témával kapcsolatos ősgondolatok tőlük származnak.⁴

(a) A köz-, avagy politikai gazdaságtan atyjának tartott Adam Smith nevezetes *Vizsgálódásának* már a legelején foglalkozott a szállítási költségeknek és a piac kiterjedésének az összefüggésével és a termelőmunka megosztására gyakorolt hatásukkal.⁵ Nem elvi élel ugyan, de megállapította, hogy a szállítási költségek csökkenése növeli a termék ára által fedezett szállítási távolságot, illetve hogy egy piac forgalmának növekedése kedvez a termelőmunka megosztásának. Adam Smith evvel együtt is hajlott a földrajzi determinizmusra, s nem foglalkoztatta a tér szerveződése – annak ellenére sem, hogy széles körű tájékozottsággal mérlegelte e művében még azt is, milyen kereskedelmi hátrányt jelent a korabeli Duna menti országok számára a folyam fölött gyakorolt ellenőrzés megosztottsága. (b) A gazdálkodási folyamatok térbeli alakulását a telephelyelméletek vizsgálják. Tapasztalati megfigyelések olvashatók már David Hume-nál is, aki a korabeli példák alapján érvelt amellett, hogy az antikvitásban a rabszolgákat gazdaságosabban lehetett vidéken élelmezni, mint Rómában, ahol az élelem szükségképpen többbe került, mint ott, ahol előállították.⁶ (c) A térszerveződést az egyik első matematikai közgazdaként számon tartott porosz junker, Johann Heinrich von Thünen vizsgálta rendszeresen a XIX. század első felében. Az általa kifejtett és róla elnevezett elmélet (Thünen-körök) számol a szállítási költségek létezésével és je-

lentségével, és (ellentett irányú) összefüggést állapít meg a termelés földigény szerinti fajlagos hozadéka (belterjessége) és a termelésnek a piaci-felhasználási központtól mért távolsága között.⁷ Érdekes módon művének,⁸ annak ellenére, hogy hazánkban az agrárius érdek elég erős volt, nem készült magyar fordítása.

Könyvecskéje bevezetésében Paul Krugman megállapítja, hogy a gazdaságföldrajz és a közgazdasági elmélet összekapcsolására irányuló törekvése nem magától értetődő. A közgazdaságtan hagyományos ága, a nemzetközi gazdaságtan (vagy külgazdaságtan, amiként 1985-ben az *international economics*-ot fordították⁹) „olyan világot vesz [...] alapesetnek, amelyben az erőforrások tökéletesen röghöz kötöttek, az árukkal viszont költségmentesen lehet kereskedni” (10. old.). Gazdaságföldrajzként viszont a nagyközönség „általában csak három- és hat-szögekkel végzett geometriai trükkök¹⁰ egy szűk csoportját” ismeri (uo.).

Itt egy rövid megjegyzést kell tennem. Amit Krugman a nemzetközi gazdaságtanról karikírozva mond, az a komparatív költségek legelőbb David Ricardo által megfogalmazott elvének¹¹ szokásos előföltévése. Krugman megfogalmazásában: „komparatív előnyökön azt az általános elvet értem, amely szerint az országok azért kereskednek egymással, hogy kiaknázzák a különbségeikből eredő előnyöket.” (20. old.). A komparatív költségek elve szuverének közötti kereskedelmet tételez föl (egy ilyen világban a forgalom szükségképpen kereskedelem – az elérhetővé tétel jogát ruházással jár). Az elv lényegében azt mondja ki, hogy ha két ország tényezőellátottságában akár csak viszonylagos eltérések mutatkoznak is, javuk növelése érdekében kereskedniük kell, még ha egyébként képesek is autarkiaira. Az elv értelmében a (kül)kereskedelem révén nem lehet több (munka)értékhez jutni. A közgazdaságtan története során többen vitatták az elvet, előföltévéseivel és következtetéseivel együtt. Egyrészt az egyenlőtlen csere elméletének hívei – közülük nálunk a legismertebb a neomarxista Immanuel Wallersteint –, másrészt a protekcionista, az ő előfutárak a Magyarország számára is vasúthálózati terveket készítő Friedrich List. Míg Ricardo álláspontja a szabad kereskedelem elvét igazolja, az övével ellentétes álláspontok a nemzetközi kereskedelemben való beavatkozást szentesítik – közülük az előbbieket morális alapot kínálnak a beavatkozáshoz, az utóbbiak pedig ennek célszerűségét állítják. Ricardo elve azonban nemcsak elméleti síkon, hanem magyarázó erejét tekintve is bírálható, és Krugman hatásának megértésében ez a lényegesebbik szempont. A mai világ ténye, hogy fejlett (az OECD-ben tömörülő) országainak tényezőellátottsága inkább hasonlít, mint különbözik, és amit a statisztikai számbavétel „kereskedelmüként” láttat, az hasonló, általában félkész termékeknek a szakosodó termelés térbeli megosztásából adódó, adott esetben vállalatban belüli „forgalma”.¹² S ha már idáig jutottam, szóba hozom a fordítással kapcsolatos legkomolyabb

kifogásomat. A könyv magyar címe: *Földrajz és kereskedelem*. A könyv azonban éppen arról szól, miszerint e mai pörgő világ nem azon alapul, hogy amúgy önállóságra is képes részei mégiscsak csereberélnek egymással, hanem azon, hogy mindennek mozdulnia kell, ami csak mozdítható. Ezért is került ennek az ismertetésnek a címébe a kereskedelem helyett a forgalom szó – másról van szó, mint kereskedelemről – nyilván az angol eredeti címe sem véletlenül nem *Geography and Commerce*. Az angol „trade” nem csak kereskedelmet jelent, hanem szakmát is, forgalmat is – ezáltal a forgalom lett volna a megfelelő magyar szó.

Visszatérve Krugman gondolatmenetéhez, ha a gazdaságföldrajz a termelés területi elhelyezkedését vizsgálja, s ekként részének tekinthető a regionális gazdaságtan, illetve túlnyomó részben a városgazdaságtan¹³ is, akkor „a nemzetközi gazdaságtan nagyrészt szintén a gazdaságföldrajz egyik sajátos esete” (15. old.) kellene legyen. De – mondja – mégsem az, mégpedig azért nem, mert a közgazdaságtannak sokáig nem voltak eszközei a tökéletlen verseny s főként az állandótól eltérő léptékhozadék¹⁴ kezelésére, s ekként az előadásmód szakszerűsödése a nem kezelhető területek, így a gazdaságföldrajz marginalizálódásával járt együtt. Krugman szintetizáló eszménye szerint kívánatos volna, hogy a gazdaságföldrajz a piaci övezetek geometriája helyett több figyelmet fordítson a piacszerkezetekre, a közgazdaságtan pedig a tökéletlen versenyből és a növekvő léptékhozadékból adódó útfüggésre, vagy másként: a történelemre.

Ismét közbevetőleg: a szakszerűsödő előadásmód a következő elemzési eljárásokat jelenti:

1. az iparágban belüli nem tökéletes helyettesíthetőségen alapuló (monopolisztikus) verseny Chamberlin-féle modelljét (1947) és továbbfejlesztését, a Dixit-Stiglitz modellt (1977);

7 ■ A szállítás költsége a mezőgazdasági termelés külterjesség szerinti övezeteit alakítja ki. Az elmélet korszerű összefoglalása: Bertil Ohlin: *Interregionális és nemzetközi kereskedelem*. (1933) KJK, Bp., 1981. 139–142. old.; Az Egyesült Államokra: Richard Peet: Von Thünen Theory and the Dynamics of Agricultural Expansion. *Explorations in Economic History* 8 (1970–1971), 181–201. old.

8 ■ Johann Heinrich von Thünen: *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie*. Perthes, Hamburg, 1826.

9 ■ Bo Södersten: *A külgazdaság hatásmechanizmusa*. Ford. Atkári János és Breitner Miklós. KJK, Bp., 1985.

10 ■ Nyilvánvaló utalás Walter Christaller központihely-elméletére: Walter Christaller: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Fischer, Jena, 1933. és *Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte*. Kramer, Frankfurt, 1950.

11 ■ Ricardo David: *A közgazdaságtan és adózás alapelvei*. (1817) Magyar Közgazdasági Társaság, Bp., 1940. VII. fejezet: A külkereskedelem.

12 ■ Roy Martin, Peter Sunley: Paul Krugman's Geographical Economics and Its Implications for Regional Development Theory: A Critical Assessment. *Economic Geography* 72 (1996), 3. szám, 259–292. old.

13 ■ Evvel a kifejezéssel rejtve Alfred Marshallra utal, akinek az externáliák természetét vizsgáló munkásságára jelentős mértékben támaszkodik.

14 ■ A léptékhozadék, léptékgazdaságosság szakszavakat a *returns to scale*, illetve *economies of scale* kifejezésnek megfe-

2. a szállítási költségek értelmezését az úszó jéghegy olvadásának metaforájával – von Thünennek ezt az ötletét (1826) Paul Samuelson (1954) elevenítette föl;

3. a pozitív visszacsatolásos (tehát öngerjesztő) alkalmazkodási folyamatok (Jan Myrdal, 1957, illetve Albert O. Hirschmann, 1958), valamint az útfüggés (*path dependence, lock in*, Paul A. David, 1985) kezelését, beleértve a számítógépes modellezést is.¹⁵

Az előadások kérdéskörének nézőponttól függően több megnevezése is van. Szerepelvű, azaz funkcionális megközelítésben telephely-meghatározási feladat (a tevékenységek fajták szerinti polarizálódásának, közelebbről a feldolgozóipar összpontosulásának kérdése), strukturális-politikai szempontból tekintve centrum-periféria probléma. A Krugman megfogalmazta tézis szerint „ma már” a tevékenységek területi összpontosulásának jelensége mögötti intenzív forgalom inkább eredeztethető az endogén növekvő hozadékból és az abból levezethető tökéletlen versenyből, mint a tényezők és termékek különböző mértékű és költségű transzferálhatósága közötti feszültségből.¹⁶ A figyelemre méltó érdekesség, mondja Krugman, hogy e szabad kereskedelem következménye egy „kumulatív folyamatok által vezérelt dinamikus világ”, melyben „a termelés területi elhelyezkedésén hosszán tartó és mély nyomot hagyott a történelem és a véletlen, és ez minden méretnél szembe-tűnő” (23–24. old.).

Az előadásoknak két saroktételük van. „A térbeli tranzakcióknak költségei vannak, a termelésnek pedig van mérethozadéka. [...] A növekvő mérethozadék arra ösztönzi a termelőket, hogy korlátozott számú helyen végezzék az egyes jószágok és szolgáltatások termelését. A távoli helyek közötti tranzakciók költségei miatt valamennyi termelő azokat a területeket szereti jobban, ahol nagy a kereslet, vagy kényel-

lelően használom. Az ismertetett könyvben e terminusok fordítása mérethozadék, illetve méretgazdaságosság. E fogalmak magyar megnevezése hagyományosan vitatott, véleményem szerint azért, mert az átültetések során általában nem a fogalom tartalmára összpontosítanak. A szokásos meghatározás (a termelési tényezők együttes megváltoztatása révén bekövetkező kibocsátásváltozás) természetesen értelmezhető a szokásos módon is (tetszőleges mértékű egységnyi változtatásra jutó változás), azonban érdemes szem előtt tartani, hogy itt nem pusztán a folyó ráfordítások növeléséről van szó (beteszünk még egy széket, leültetünk rá még egy embert, adunk neki még egy szerszámot), hanem az üzemelés nagyszabásúságának (léptékének, nagyságrendjének) megválasztásáról. A kispályás focit az eredményesség érdekében másként kell játszani, mint a nagypályás labdarúgást (ez volna az *internal economies*).

15 ■ Vö. Acs J. Zoltán – Varga Attila: Térbeliség, endogén növekedés és innováció. *Tér és Társadalom*, 14:4 2000. 23–39. old.; Kondor Péter, Madarász Kristóf: Az elvesztett tér nyomában. Egy új könyv kapcsán az új gazdaságföldrajzról. *Közgazdasági Szemle*, 47 (2000), 6. szám, 475–484. old.; Martin–Sunley: *i. m.* 265–266. old. A felsorolásban zárójelben az eszközök „föltalálásának” vagy „fölfedezésének” évszáma áll.

16 ■ A hagyományos nézet összefoglalása: Ohlin: *i. m.* 107–178. old.

17 ■ A technológiák fejlődéséről és terjedéséről ugyanebben a könyvsorozatban: Joel Mokyr: *A gazdagság gépezete. Technológiai változás és gazdasági növekedés*. KJK, Bp., 2004 (megjelenés alatt).

mesen hozzájuthat a szükséges inputokhoz – ezek általában azok a területek, ahol a többi termelő is megtelepedett. Ezért az ipar koncentrációja, ha egyszer beindult, akkor önfenntartásra hajlamos.” (115. old.) A kérdés ezek után: van-e a telephelyek eloszlásának valamiféle egyensúlyi helyzete? Ha van, vajon egy vagy több-e, továbbá stabilak-e? S mely lépések vezetnek ezekhez az egyensúlyi helyzetekhez?

Krugman levezetési az első két előadásban amerikai tárgyú esetekből indulnak el. Az első a feldolgozóipar általános területi koncentrációjának gazdaságtani értelmezését kínálja, míg a másik arra ad választ, miért koncentrálódnak egy-egy helyre még azok az iparágak is, amelyek amúgy nem az úgynevezett „feldolgozóipari övezetben” (25. old.) telepedtek meg (hogy ez micsoda, arra később térek vissza). Ebben az ismertetésben megfordítom a sorrendet: előbb a területi koncentrációról szóló második előadás mondanivalóját foglalom össze (ehhez kapcsolódik, szinte csak függelékként, a harmadik előadás ismertetése), s csak ezután térek vissza a központ és periféria kérdését taglaló első előadáshoz.

A területi koncentrációról szóló előadás egy – szinte anekdotikus – jelenségre keres magyarázatot: 1895-ben egy georgiai városkában egy leány csomózásos eljárással készített ágytakarót nászajándékba, és „a nászajándék közvetlen következményeként” (51. old.) fél évszázaddal később szinte a teljes egyesült államokbeli szőnyeggyártás e városkában összpontosult. A történet a következő: az ágytakaró tetszést aratott, a kisasszony további darabokat készített, öt év múlva újítást hajtott végre a készítésben, és eladásra is kezdett gyártani. A siker hatására további helybeliek kapcsolódtak be e kézműipari foglalatosságba. Az 1920-as évektől sikerült félig gépesíteni a csomózást, illetve más textilárúk (zsenília) készítésében is alkalmazni kezdték az eljárást, de a termelés házi keretek között folyt. A második világháború után következett be a teljes gépesítés, a városkában kis gyárak létesültek, s kiszolgálásukra további vállalatok alakultak. A gépesített csomózás olcsóbbnak bizonyult a szövésnél, az utóbbihoz ragaszkodó gyárak lassan kiszorultak a piacra, vagy maguk is az iparági központba költöztek.

Az iparágak területi összpontosulásának jelenségét viszonylag korán felismerték, s mint Krugman hangsúlyozza, 1920-ban a nagy közgazda, Alfred Marshall már elemezte is, illetve e jelenségre támaszkodva vezette be az externális (vagyis a kívülálló által élvezett vagy elszenvedett) hozadék fogalmát. Marshall egy ipar területi koncentrációjának három okát emelte ki: a szakmunka, illetve a szakértelmet igénylő állások szükségességét, a termelő felhasználás ésszerűsítését, illetve a termelési szakismeretekért (technológiáért) folytatott alkalmazkodási versenyt.¹⁷ A fejezet további részében Krugman e marshalli tényezőket fejti ki. A munkapiac egyesítésével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ennek a bizonytalanság, illetve a növekvő léptékhozadék egyenként csak szükséges oka, de a kettő kölcsönhatása már a piacegyesítés elégséges

okának tekinthető. A kifejtés során nemcsak rámutat arra, hogy munkapiaci szempontból a területi koncentráció ésszerű (tehát az intézményi feltételek és kölcsönhatások figyelembevételével mellett célra vezető) viselkedés, hanem bizonyítja is, hogy e koncentráció lehetséges.¹⁸ Végül soron a folyamat dinamikáját adja, hogy a vállalatok ugyan – a közkeletű elképzelésnek teljesen megfelelően – olyan telephelyre vágnak, ahol nincs versenytársuk (egycéges városok), és ahol emiatt lehetséges a munkások kizsákmányolása, de mivel a munkások, ha csak lehet, elkerülik az egycéges városokat, a vállalatok is inkább az agglomerációs központokba települnek, ahol a versenyért cserébe nagyobb a munkaerő-választék.

A termelő felhasználásról szóló fejtegetések viszonylag egyszerűek. Krugman egyik legfontosabb közlendője az, hogy e kérdésben megváltoztatja álláspontját. Korábbi felfogása szerint az iparági koncentrációt az ösztönzi, ha a félkész termékek szállítása költségesebb, mint a késztermékeké (ha nem volna költségesebb, akkor egy-egy vertikum szintjei egymástól távol is lehetnének). Ennek most majdnem a fordítottját vallja, amikor leszögezi: „a koncentráció hajlama megvan, hacsak a félkész termékek szállításának költsége nem különösen alacsony a végtermékekéhez képest” (66. old.; tehát csak akkor nem koncentrálnának egy iparág, ha a vertikum szintjei között nem volna szállítási költség). Krugman a termelő felhasználás elemzése során emlékeztet arra a tényre, hogy a XIX. századi Egyesült Államokban nemcsak általános feldolgozóipari koncentráció ment végbe (s hozta létre a feldolgozóipari övezetet), hanem ezen az övezeten belül is „a század végére az amerikai gazdaság egyik szembeszökő jelensége lett az egyes iparágak területi koncentrációja, a különböző városok vagy akár nagyobb vidékek iparának egymástól élesen elütő karaktere” (69. old.).

A technológia terjedésével Krugman az előző tényezőknél jóval kevesebbet foglalkozik, és megállapításai sem erőteljesek. Miközben, mint e helyütt írja, meggyőződése, „hogy az igazi technológiai átcsoportosítás [spillover – H. K.] néhány iparág koncentrációjában fontos szerepet játszik”, másutt úgy fogalmaz, hogy a technológiailag nem élenjáró iparágak is koncentrálnak (75. old.). A markáns tételek hiánya összefüggésben lehet azzal, hogy a technológiával kapcsolatos tényezők, úgymond, nehezen formalizálhatók. Ebből adódik is a célszerűségi következtetés, miszerint „a külső hozadéknak elvből először a modellezhető és nem a feltételezhető fajtáit kell [...] a középpontba helyezni” (70. old.). Ha az olvasó hozzáfér majd Mokyr technikátörténeti könyvéhez is, kénytelen lesz elismerni, hogy a technológiák terjedésének modellezése – minden tekintélyt parancsoló eredmény ellenére – ma még gyermekcipőben jár.

Ismét megszakítva Krugman gondolatmenetét, e helyütt kiemelem egyik megállapítását. Olyan ötletről van szó, amelyet Krugman másra hivatkozva

vet föl, s tulajdonképpen el is utasít, de éppenséggel Krugmannak a fejezet végén szerepeltetett példái alapján szerintem nem teljesen elvetendő. A vejele az, hogy „egy város és egy fellendülés lényegében ugyanaz a dolog – csak az egyik térbeli, a másik időbeli jelenség” (23. old.). Az „ugyanaz” kétségkívül túlzás.¹⁹ Azonban Krugman maga hoz példát arra, miként lett Akron városából a XX. század első harmadában a gumiabroncsipar központja, s miként hanyatlott alá a nagy depresszió idején; vagy miként vesztette el régi rangját Detroit mint gépkocsigyártó központ. „Biztos, hogy létezik egy [...] termékciklus, amely szerint az új, felemelkedő iparágak kezdetben ipari övezetekbe koncentrálnak, és ahogy az érettség magasabb fokára jutnak, szétszóródás lesz a sorsuk” (79–80. old.) Ennek egyik oka lehet, hogy az iparág eljárásai az idők során kikristályosodnak, s így fokozatosan nőnek a gépesítés esélyei. Miként Krugman az 1900-as népszámlálás egyik tanulmányából a 78. oldalon idézi: „A gépek használata folyamatosan gyengíti a speciálisan képzett munka kínálatának szerepét.”

Krugman e fejezet végén a kilátásokat mérlegeli. A XX. század utolsó évtizedeiben egyértelművé vált, hogy a fejlett gazdaságok bővülő szektora már nem a feldolgozóipar, hanem a szolgáltatások, a terciér szektor. A szolgáltatások – mondja – területi koncentrációjuk alapján el fognak különülni egymástól; aszerint, hogy kereskedelmi forgalom tárgyai lehetnek-e, vagy sem. Az utóbbiak – a szerző példái: gyorséttermek, házi ápolók, válóperes ügyvédek – követik a javakat termelő népesség földrajzi eloszlását. E téren azonban túl nagy változások nem várhatók, hiszen a „javak szállítása nem vált sokkal olcsóbbá az elmúlt [1990 előtti – H. K.] nyolcvan évben: a korszakos innovációk a vasút és a gőzhajó voltak, ami azóta történt e területen, az csak szerény fejlődésnek tűnik”. Ezzel szemben a termékké tehető szolgáltatások (biztosítás, tőzsdei kereskedelem, szórakoztatás) erőteljes összpontosulása várható, mivel „szembeszökően megnöttek az »információ« továbbításának lehetőségei” (82–83. old.).

Ez a – ne feledjük, tizenkét éve tett – megállapítás számunkra, immáron az Európai Unió tagjaként, legalábbis meggondolkodtató. A feldolgozó iparok részaránya a nemzetgazdaságokon belül egyre kisebb. E tekintetben tehát a piacok egyesítésével a csatlakozó országok, ha veszítenek is, nem veszíthetnek túl sokat, s végképp nem – de legalábbis általam nehezen elképzelhetően – Európa északnyugati magterületei-

18 ■ A levezetés egyik ábrájának kifejtésébe a magyar kiadásban – az egyeztetés hiányán túl – értelemzavaró hiba csúszott be: az 58. oldalon a második „Igy azok” kezdetű mondatban a kombinációk természetesen nem a vállalatok, hanem a munkások számára közömbösek.

19 ■ Formalizmusuk alapján hasonló időbeli és térbeli jelenségekről: Károlyi György: Létezik-e térbeli káosz? Locsolócső és DNS. *Természet Világa*, 134 (2003), 10. szám, 440–443. old.

20 ■ Erre utal Rédei Mária: Újonnan kibontakozó gazdaság-földrajz az EU-csatlakozó országokban. *Statisztikai Szemle*, 82(2004), 3. szám, 320–321. old.

nek javára. Ezzel szemben nagyon is figyelemre méltónak tartom Krugman szavát, miszerint a szolgáltatások (s manapság ezek által bővül a gazdaság), de legalábbis egy részük, „megismételhetik a feldolgozóipari történetet” (115. old.).²⁰

A harmadik előadás – *Régiók és nemzetek* – az egységesülő európai piac problémáit szem előtt tartva arra keres választ, miként „illeszkednek a nemzetállamok” a kifejtett „gazdaságföldrajzi történethez” (87. old.). Krugman a nemzeteket (vagy másutt: országokat) határaikkal azonosítja, s e határokat a kormányok gyakorolta gazdaságpolitikák által a javak és tényezők elé állított korlátoknak tekinti. A nemzetgazdaságok alkotta gazdálkodási rendszert „Samuelson angyala” segítségével világítja meg, mely (haragvó) angyal a termelési tényezőket nemzetekhez kötötte, oly módon, hogy egy-egy „nemzet tőkéje azontúl csak ugyanannak a nemzetnek a munkájával dolgozhatott együtt”. Ha azonban az angyal a javakkal való kereskedéstől nem tiltja el a nemzeteket, akkor – közvetve bár, de – megvalósulhat „a termelési tényezőkkel való tiltott kereskedés”, és ekként lehetséges, hogy „mindenki megkapja azt a jövedelmet, amelyet az integrált gazdaságban megkapna” (91–92. old.).

Krugman a rendelkezésére álló adatok alapján azt állítja, hogy Európában az ipari koncentráció nem érte el a lehetséges mértéket, holott erre a kisebb távolságok miatt nagyobb esélye lehetett volna. Például az európai autógyártás amerikai mértékű összpontosulása esetén az európai autóiiparnak Wolfsburg 150 kilométeres körzetébe kellett volna gyűlnie. (Legyünk konkrétak: ez körülbelül a Bréma–Hamburg–Schwerin–Neuruppin–Potsdam–Wittenberg–Halle–Kassel–Herford által közrezárt területet jelenti. Egyébiránt, pár bekezdéssel alább megkísérlem az észak-amerikai iparvidék méreteit európai szemléletünkhöz közelebb hozni, s ez az összehasonlítás némileg árnyalja Krugman megállapításait.) Az újviláginál kisebb mértékű koncentráció okát Krugman abban látja, hogy a szállítási költségek csökkenésének hatását az Óvilágban a vámok, majd az első világháborútól kezdve a devizakorlátozások nem hagyták érvényesülni.

Amikor az angyal feloldja a varázst, várható a termelési tényezők átrendeződése (miként Krugman előadása elején fogalmaz: a nemzetközi gazdaságtan kiiktatása és gazdaságföldrajzzal való helyettesítése). Ez a folyamat azonban csak végső soron kedvez minden térségnek, hiszen az ipar megoszlása felől nézve a szállítási költségek csökkenésével egyes területek feldolgozóipari központokká lépnek elő, míg mások ipari peremvidékké válnak, ami az addig regionálisan egyenletesen elosztott jövedelmet megosztja: az ipari központokban a jólét az addigi egységes fölé emelkedik, míg a – nevezzük így – agrárperem jóléte az addig elért alá süllyed; s csak egy másik fázisban vezet a szállítási költségek még további csökkenése oda, hogy az

integrációban részt vevő régiók jóléte egy minden adiginál magasabb szint felé irányulva kezd el összetartani. Ezt a legalább hosszú távon biztató képet is zavarja azonban egy körülmény – az ipar szempontjából Európa mind a mai napig nem mutat ugyan az Egyesült Államokéhoz mérhető központ–peremvidék megoszlást, a jövedelmek szempontjából azonban nagyon is polarizált. Krugman amellettt érvel, hogy a peremországok szegénységének nem földrajzi peremhelyzetük az oka, hanem „Európa északnyugati részének viszonylagos gazdagsága sokkal inkább a kultúrával van összefüggésben” – „a gazdagabb régiók viszonylag közelebb vannak a piacokhoz, merthogy saját maguk azok” (112. old.).

(Megjegyzések:)

1. Ha szabad Krugman gondolatmenete számára fogalmi megkülönböztetést javasolnom: Európa jellegzetességét nem az iparipolitikai (a magyar gazdaság- és politikatörténetből ismerős szóhasználat: merkantil) és agrárvidékek szembenállása, hanem urbanitás és ruralitás kettőssége adja. Elegendő földidéz-nünk, hogy a ciszlajtán (tehát Bécsből nézve a Lajtán „innen”) és az attól északnyugatra eső vidékeken a kis népességű települések is az urbanizáltság és civilizáltság milyen sok vonásával rendelkeznek, míg a rurális Európában (mondjuk: a demográfiából oly ismert Trieszt–Szentpétervár vonaltól keletre) a metropoliszok is milyen provinciálisak.

2. Más kérdés, hogy a rurális helyzetből adódóan erős az evolúciós nyomás arra, hogy a mezőgazdasági tevékenység külterjes legyen. Ennek a „keserű pirulának” a lenyeléséhez kínál ostyát a „Zöld Gyűrű” (vagy talán ebben az esetben a helyzethez jobban alkalmazkodunk, ha megmaradunk az angol Green Ringnél) mostanában propagált fogalma.

Adódik a kérdés, mit lehet, vagy – némi pesszimizmussal – mit lehetett volna tenni. Krugman Kanada példáján a jól alkalmazott nemzeti gazdaságpolitika előnyeire mutat rá. Kanada 1878-tól arra kényszerítette mezőgazdasági szektorát, hogy saját termelőitől vásároljon. A minta azonban különleges: a munkaerő mobilitása a két észak-amerikai ország között tökéletes volt, miközben mindkettő bevándorlási célszország volt, és versengeniük kellett egymással a többletmunkaerőért.

S most következzen az első előadás tartalmi ismertetése. A feldolgozóipari övezet az Egyesült Államoknak a hozzávetőlegesen a Nagy-tavaktól a keleti partig terjedő, parallelogramma alakú térsége, melyhez Kanada ipari területe is hozzátartozik, s ahol közel száz esztendőn át, az 1960-as évekig „az amerikai feldolgozóipar túlnyomó része koncentráltodott” (25. old.). A „termelésnek az a földrajzi szerkezete, amely az iparosodás, a gyáripár és a vasút előretörésének idején jött létre, az ezt követő évszázad során gyakorlatilag érintetlen maradt” (39. old.). Krugman szerint a kontinentális Európában is található az amerikai feldolgozóipari övezethez hasonló tömörülés, például a német Ruhr-vidéket, Észak-Franciaországot

és Belgiumot magában foglaló „feldolgozóipari háromszög”.²¹

Rögvest az elején megszakítva az előadás ismertetését, nem érdektelen az észak-amerikai régiót „behasonlítni” – mit is jelentene ez, ha Európában volna. A közölt térképvázlat (1.1. ábra) alapján az észak-amerikai övezet a Green Bay (Wisconsin) – Augusta (Maine) – Wilmington (Delaware) – St. Joseph (Missouri) települések által bezárt, 1500, illetve 700 kilométeres ol-

Paul R. Krugman egyéb, magyarul megjelent írásai:

Számítás kérdése.

Az ázsiai csoda mítosza.

Heti Világgazdaság

1996, 1. sz., 57–59. old.

(forrása nincs megadva)

Túl termelékeny a kapitalizmus?

2000. 1998. 5.sz., 16–21. old.

(forrása: *Foreign Affairs* 1997, 5. sz.)

A földrajz szerepe a fejlődésben.

Tér és Társadalom

2000.; 4. sz., 1–21. old.

(forrása: *The Role of Geography in Development*.

International Science Review

1999. 2. sz., 142–161. old.)

Paul R. Krugman. – Maurice Obstfeld:

Nemzetközi gazdaságtan.

Elmélet és gazdaságpolitika

(5. kiad. 2000). Panem, Budapest, 2003.

dalú és 550 kilométer magasságú paralelogramma. A földrajzi (az Urálig tartó) Európa körülbelül 10%-kal nagyobb, mint az Egyesült Államok. Egy durva becslés szerint – ha a vizektől mindkét esetben eltekintünk – az észak-amerikai feldolgozóipari övezetnek területarányosan az angol iparvidék és a Le Havre–Marseille–Klagenfurt–Hamburg négyszög felelne meg.

A feldolgozóipari övezet az Államok hajdani őstermelési (mező-, illetve erdőgazdasági, halászati, bányászati) központja volt (az őstermelésből egy általam fölöslegesnek s ekként nem üdvözlendőnek tartott szaknyelvújítási kísérlettel a fordításban „erőforrás-kitermelő foglalkoztatás” lett), majd az 1870-es évektől kezdődően az őstermelés elhagyta a régiót, s itt maradt a – Krugman kifejezésével – gyökértelen feldolgozóipar. Gyökértelen, mert telephely-elméleti értelemben nem kötődik más területhez, hiszen nem kell sem a fogyasztó, sem az erőforrások közelében elhelyezkednie.²² A feldolgozó övezetben a mezőgazdaság is elveszítette őstermelési jellegét, „túlnyomó részt kertészetekből és tejtermelő gazdaságokból áll”; összességében: „A feldolgozóipari övezeten kívül a városok azért vannak, hogy a farmokat szolgálják, az

övezeten belül a farmok vannak azért, hogy a városokat szolgálják.” (27. old.)

A földolgozóipar földrajzi összpontosulásának modellje mellbevágó egyszerűséggel is összefoglalható: „Ha a mérethozadék elég nagy, a feldolgozóipar valamennyi termelője egyetlen telephelyről kívánja ellátni az ország piacát. A szállítási költségek minimalizálása érdekében pedig olyan helyet választ, ahol a helyi kereslet nagy. [Ez] viszont pontosan ott lesz nagy, ahová a feldolgozóipar többsége települ. Ha egyszer már létrejött a feldolgozóipari övezet, ez a körkörös folyamat segíti a fennmaradásban.” (29. old.) A bemutató példából kiderül, hogy nem elég a növekvő hozadékot és a szállítási költségeket figyelembe venni, a modell működésének fontos föltétele, hogy az üzemek felszerelésének legyen költsége, tehát legyenek állandó költségek, ugyanis a termelés növekvő léptékhozadéka csak a lehetőségét teremti meg annak, hogy a telephelyek száma csökkenjen, valójában a fajlagos beruházási igény (másként: az állandó költségeknek a szállítási költségekhez mért aránya – minél nagyobb a hányados, annál kényszerítőbb a helyzet) kényszeríti ki. Ha egyszer a feldolgozóipari koncentráció létrejött, akkor a modell szerint – bizonyos ésszerű föltételek mellett – meg is marad. Ha föltételezzük, hogy egy-egy időszakban a szállítási költségek nem nagyon változnak, akkor amíg a feldolgozóipari népesség részaránya (vagy Krugman másik kifejezésével: a „gyökértelen termelési tevékenység”) nő, addig (e növekedés miatt) a kritériumként megadott egyenlőtlenség teljesülni fog, ha csak a léptékhozadék nem nő túlságosan erőteljesen.

A várakozásokról szóló alfejezetben Krugman – jöllehet, előtte hangsúlyozza, hogy a „régiónak berendezkedésének változásait nehezen lehet előre jelezni” (42. old.) – ad néhány szempontot arra, hogy mi fordíthatja meg a koncentrációs folyamatot. Végül soron arra következtet, hogy „csak ha az alkalmazkodás lassú, akkor biztosított, hogy a kiinduló előny az idők

21 ■ N. J. G. Pounds *Európa történeti földrajza* c. művének (Osiris, Bp., 1997, ill. 2003) 11.44. sz. térképvázlatával egybevetve a kijelölt térség inkább kolbász, mint háromszög alakú. Háromszögről akkor beszélhetnénk, ha a térséghez kapcsoljuk Elzász-Lotaringiát és a Saar-vidéket is. Ez utóbbiakat Pounds külön kezeli (449–460. old.).

22 ■ A könyvben kinyomatotól szöveget átalakítottam. A nyomtatásban a következő szerepel: „A feldolgozóipari övezetben volt tehát gyakorlatilag a teljes »gyökértelen« feldolgozóipar – az, amely nem kötődik más területhez, sem azért, mert a fogyasztóhoz, sem azért, mert az erőforrásokhoz kell közel elhelyezkednie.” (26. old.). Szabó Judit fordítását Halpern László ellenőrizte, szerkesztette Patkós Anna.

23 ■ A történet hasonló terjedelemben, de mégis helyhez kötöttebben elolvasható Kondor és Madarász ismertetésében: *i. m.* 481. old.

24 ■ A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 14 (2000), 4. szám, 1–21. old.

25 ■ Paul R. Krugman műveit ismertető magyar munkák: A visszacsatolás ereje. *Heti Válasz*, 2004. június 17. Dusek Tamás: Földrajz és kereskedelem. *Külgazdaság*, 48 (2004) (megj. alatt). Végül: a Krugman egyes gondolatait kibontó, alkalmazó, már nem pusztán ismertető munkák: Lengyel Imre: A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 47 (2000), 12. szám, 962–987. old.; Lengyel Imre, Mozsár Ferenc: A külső gazdasági hatások (externáliák) térbelisége. *Tér és Társadalom*, 16 (2002),

folyamán kumulálódik, és semmiképpen sem győzik le” a reálbérek alakulására vonatkozó önbeteljesítő várakozások (45. old.).

A Krugman által felállított modell saját megítélése szerint csak az egyik alkalmas modell a feldolgozóipari koncentráció leírására. Mint írja, „elméletileg elképzelhető, hogy a közlekedési hálózat hatása önmagában az ipar területi koncentrációjához vezet”, az amerikai feldolgozóipar esetében azonban a két hatás (ti. a közlekedés, illetve a helyi piac nagysága) együtt érvényesült. (38. old.).

Az első előadás közepén Krugman előadja „a feldolgozóipari övezet keletkezésének illusztratív történetét”.²³ Az egérfarknyi történet szerint kezdetben, amikor a „feldolgozóipar mérethozadéka kicsi volt, és a szállítási költségek tetemesek”, „a feldolgozóipar legsűrűbben lakott mezőgazdasági területeken jelent meg – leszámítva a Délt”, amely rossz intézményei miatt nem tudta fogadni. „A 19. század második felében aztán megnőtt a feldolgozóipar mérethozadéka, a szállítási költségek csökkentek, és a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás nőtt. Ezek eredményeként a feldolgozóipari övezet kezdeti előnye állandósult. Nem számított, hogy az erőforrások új készletei nyíltak meg nyugaton, és hogy a rabslétszám kora véget ért; a már létező feldolgozóipari vidékek húzóereje elég erős volt ahhoz, hogy a feldolgozóipar koncentrációja háromnegyed évszázadon keresztül gyakorlatilag érintetlen maradjon.” (35. old.) Tehát, más szavakkal: a feldolgozóipari övezet létrejötté kínálta (erőforrás, telephely) okok következménye ugyan, fennmaradása azonban keresleti okoknak tudható be.

Eddig az ismertetés. A könyvet nyugodt lelkiismerettel ajánlhatom nemcsak a közgazdászhallgatók, hanem a társadalomföldrajz, az urbanisztika, illetve a város- és a gazdaságtörténet iránt érdeklődők figyelmébe is. Tszem ezt még akkor is, ha egy másik szak-

ma gyorsabb reakciója miatt az „új gazdaságföldrajz” témájában Krugmannak egy több mindent már továbbgondoló tanulmánya is megjelent.²⁴ Mindkét művét érdemes tanulmányozni.²⁵

Bár mások mögé bújva, jelen ismertetés a legelőjelel fölvetette a kérdést, vajon mennyire eredeti szerző Paul R. Krugman. Lezárásként érdemes visszatekinteni, megválaszolható-e ez a kérdés. Nos, általában bizonyosan nem, de fölvetések megalkotásának az erejéig igen. Kétséget kizáróan éles látású, nem dogmatikus szerző, aki jól veszi észre, amikor az „itt és most” értelmezéséhez el kell hagyni a megszokott magyarázatok birodalmát. Művéből nem vált (rövidsége miatt nem is válhatott) világossá, hogy az általa javasolt értelmezésekhez technicista módon jut-e el – úgy értve, hogy gazdag eszköztárral rendelkezik, s csak szükség esetén gondolkodik el azon, vajon miért éppen azok az eszközök alkalmasak a probléma értelmezésére, amelyek; vagy fordítva: elméletileg nagyon is fölkészült, s – miként a jó bűvész – úgy akar tekintélyre szert tenni, hogy nem szívesen árulja el, mit miért csinál, sőt néha hókuszpókuszos is a hatás érdekében.²⁶ Adott esetben a komparatív költségek elvével való bánásmódjára gondolok. Kétségtelen, az elv eredeti, ricardói megfogalmazása nem föltétlenül hatékony eszköze jelen anyagi valónk értelmezésének. Aligha kifogásolható tehát, akár retorikai eszközökkel is, a kispadra ültetni. Az elv azonban értelmezhető a módszertani individualizmus elvét kielégítő módon is²⁷ – ekként viszont, a helyettesíthetőség elvével kiegészülve, megbújik az iparági monopolisztikus verseny elmélete mögött, és valójában részt vesz az új elmélet fölépítésében. Tehát a kérdés – hogy a címmel kapcsolatos kifogásomra utaljak – valójában nem a „kereskedelem vagy forgalom?”, hanem: „mi a kereskedelem és forgalom viszonya?” Ezzel a háttértudással már nem annyira a törés, mint inkább a folytonosság látszik a régi és az új értelmezés között. De hát ez talán kevesebb figyelmet kellene, s Krugman alternatív értelmezésének is kevesebb esélye volna, hogy szerepét egyáltalán betöltse.

Legvégül, röviden és nem törekedvén tárgyilagosra, fölvetek néhány „itt és most” tételt, amelyet Krugman gondolatai segíthetnek meg-, illetve újrafogalmazni.

1. A Kelet-Közép-Európaként emlegetett területek nem alkotnak régiót: Krugman gondolatmenete megerősített kinal azoknak az álláspontoknak, amelyek szerint Közép- (vagy inkább Kelet-Közép-)Európa mint gazdasági entitás nem létezik.²⁸ Megerősít abban is, hogy e tájék mibenlétének értelmezéséhez a dependentisták periféria-értelmezése nem célravezető.

2. A nemzeti látószögű gazdaságtörténet nem csak az összehasonlító gazdaságtörténet irányában haladható meg: Krugman fejtegetései nemzeti keretek és állami beavatkozások nélküli értelmezési lehetőséget kínálnak az olyan iparági koncentrációra, mint

2. szám, 1–20. old.; Lengyel Imre, Mozsár Ferenc: A városi területhasználat monocentrikus modelljéről. *Tér és Társadalom*, 16 (2002), 3. szám, 1–26. old.; Leteyei László: Helyhez kötött kapcsolatok. Egy társadalmi kapcsolathálón alapuló magyarázat a földrajzi munkamegosztás kialakulására. *Közgazdasági Szemle* 49 (2002), 10. szám, 875–888. old.; Fertő Imre: A magyar kereskedelem dinamikájáról. *Külgazdaság*, 47 (2003), 4. szám, 30–41. old.; Kovács Zoltán Ákos: Iparágon belüli kereskedelem és a termékminőség változása Magyarország és az Európai Unió közötti forgalomban. *Külgazdaság*, 48 (2004), 1. szám, 1–21. old.

26 ■ Erre jó példa a magyar szakirodalomban többször is hivatkozott cikke: P. Krugman: Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, 2, 1994. Egy ilyen nagy durranás kiváltására ácsingózó gondolathoz lehet szolgaián-semmitmondóan is, illetve megértő-historizáló módon is közelíteni. Az előbbire példa: Csáki György: Amerika és Európa. Millenniumi változások – modellek versenye vagy konvergenciája. *Kritika*, 31 (2002), 7–8. szám, 24–27. old., az utóbbira: Oblath Gábor, Pénzes Petra: A nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság. *Külgazdaság*, 48 (2004), 2. szám, 33–64., 33–34. old.

27 ■ Vö. Paul Heyne: *A mindenható piac... A gazdasági gondolkodás alapjai*. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. 141–142. old. (Hatékonyság és alternatív költség).

28 ■ Halmos Károly: Keretszélén körös-körül: Közép-Európa. *Tér és Társadalom*, 4 (1990), 1. szám, 87–96. old.

amilyen a budapesti malom- (vagy talán, a lódzi textil-)iparé volt. Gondolatait figyelembe véve a nemzeti látószög már nem kínál elégséges magyarázatot eljenségekre.

3. Európában erőter, Amerikában üres tér volt (avagy: az új földrajznak térre van szüksége): a nemzetállamok Európában a XIX. század második felében rákényszerültek, hogy biztosítsák a tőkeigényes nehézipar fejlődési kereteit. Ennek nem szándékolt következményeként a fegyverkezést olyan szintre emelték, hogy az első világháborúnak nevezett kontinentális leszámolás egyre nehezebben elkerülhetővé vált. Kérdés, hogy mindez az európai fejlődés devianciájának tekintendő-e, vagy pedig a mindenkorai európai erőter tette nehezen elkerülhetővé a fejlődés ilyen irányát. Talán úgy mondhatnók, az észak-amerikai, Európához képest „üres térben” lehetővé vált, hogy egy rövid, de annál intenzívebb polgárháború idején egyértelművé tegye az erőviszonyokat – a politikai kereteket a már anticipálható fejlődéshez szabhatták. Európában a nagyobb (háromszoros) népsűrűség miatt ugyanakkora piacnak jóval kisebb a térigénye. De nemcsak szükség nem volt akkora területű piacra, a lehetősége is sokáig hiányzott. Sem a napóleoni háborúk, sem a német egység kialakítása során megvívott háborúk (van kísérlet, mely ezeket egy kontinentális polgárháború részeként értelmezi²⁹), de még az első világháború sem idézte elő a vesztes fél döntő vereségét, s a győztesek sem voltak elég erősek ahhoz, hogy a veszteseket saját erőterükbe vonják (pestiesen szólva: kilóra megvegyék).³⁰ Valamelyik fél feltétlen kapitulációjára majdnem a XX. század közepéig kellett várni, s végső soron ez fordíthatott a fejlődés irányán, bár még ez is az európai gazdasági tér komoly zsugorodásával járt. A XIX. századi európai térnek (az Orosz és az Oszmán Birodalomtól nyugatra eső területeknek) a modern európai gazdasági térben való egyesítése áthúzódott a XXI. századba, s még a 2004-es csatlakozásokkal sem fejeződik be teljesen.

Meghatározható értelemben a globalizáció amerikanizálódást jelent: az Egyesült Államokban gazdaságföldrajzilag volt útfüggőség, s nem gazdaságtörténetileg (szekuláris léptékben – igaz, e léptékben egyáltalán gazdaságtörténete sem volt). A nagy tér nagy művelhető területeket jelentett, a nagy művelhető területek olcsó földárakat, az olcsó termőföld – megfordítva – drága munkaerőt. A drága munkaerő és a szállítási forradalma hívta életre a chandleri értelemben vett modern nagyvállalatot, melyben a nagy beruházásigényű és léptékű termelés egyesült az értékesítéssel,³¹ s megkezdődött a kereskedelem forgalmá alakulása. Az új technológiák és üzleti eljárások, ha már létrejöttek, önálló életre kelnek. Az Észak-Amerikában kidolgozott üzleti technológiák a második világháborútól kezdve a piacok összekapcsolásának, a globalizációnak szükséges eszközeivé váltak. Ebben az értelemben az észak-amerikai történelem egyre inkább olyan történelem, amellyel valamilyen

formában szembe kell néznünk. Vajon ez a történet a mi történetünk lesz-e, magyarán fogunk-e, s ha igen, milyen mértékben amerikanizálódni? A jelenlegi felnőtt korosztályokat tekintve ez oly mértékű agymosást igényelne, hogy az kevésbé valószínű. A jövődő korosztályokat tekintve talán úgy fogalmazhatunk, hogy „kinek így, kinek úgy”. A jelentős különbség az eredeti amerikai történet és globalizálódó változata között az, hogy az eredeti történetből hiányzott a „parasztság”. Az észak-amerikai logisztikai terjeszkedés az indiánok „helyükre szorítása” után „üres térben” mehetett végbe. Európában a rurális népességként értett parasztság eltűnt ugyan, de átvitt értelemben – mint helyi és helyéhez ragaszkodó, onnan olcsón nem kivásárolható népesség – tovább él.³² □

29 ■ Mayer, Arno: *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. Pantheon, N. Y., 1981.

30 ■ Jó példák erre a két háború közötti angol és francia gazdasági rendezési tervek és gazdasági hegemóniatörékvések kudarcai, lásd Ránki György: *Hitel vagy piac. Fordulópontok a nagyhatalmak küzdelmében a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért*. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Magvető, Bp., 1983. 341–382. old.; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért. (1919–1939)*. Magvető, Bp., 1981.

31 ■ Halmos Károly: *A nagyvállalkozás történeti elmélete*. A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall 14* (Vállalkozók – cégek – piacok), 2003. 117–134. old.

32 ■ Köszönetet mondok Győri Róbertnek, Madarász Aladárnak, Nagy Erikának és Tímár Lajosnak, kinek-kinek az írás elkészítéséhez nyújtott segítségért, illetve biztatásért.